

ЗЕМЕЛЬНОЕ, АГРАРНОЕ, ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

УДК 349.6(1-751.3)-027.543

ПОНЯТТЯ ТА ФУНКЦІЇ БІОСФЕРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ У НАЦІОНАЛЬНОМУ І МІЖНАРОДНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Руслан ГОЛЬОНКО,

здобувач кафедри екологічного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
старший викладач кафедри екології і права
Чернівецького факультету
Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

SUMMARY

The legislation of Ukraine and countries of CIS on biosphere reserves has been analyzed, the approach to the definition of «biosphere reserve» in national legislation and legislations of other states has been clarified, as well as at the level of international legal documents. The range of functions of biosphere reserves has been delineated, characterized and enshrined in instruments of international level, and also there was highlighted a number of other important functions of biosphere reserves, argued their importance for ensuring biological and landscape diversity. On the basis of a comparative legal analysis of national and international legislation on biosphere reserves there were pointed out the differences in the legislative definition of the concept of biosphere reserves, in the approaches to the understanding of their nature and place in the other categories of protected areas. There was proposed to improve upon the definition of «biosphere reserve» in the national legislation.

Key words: biosphere reserve, nature reserve fund, environmental protection, functions of biosphere reserves.

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано законодавство України та країн СНД про біосферні заповідники, з'ясовано підхід до визначення поняття «біосферний заповідник» у національному законодавстві й законодавствах інших держав, а також на рівні міжнародно-правових документів. Окреслено й охарактеризовано коло функцій біосферних заповідників, закріплених в актах міжнародного рівня, а також виділено ряд інших важливих функцій біосферних заповідників, аргументовано їхнє значення для забезпечення біологічного і ландшафтного різноманіття. На підставі порівняльно-правового аналізу національного та міжнародного законодавства про біосферні заповідники встановлено відмінності в законодавчому визначенні поняття біосферних заповідників, у підходах до розуміння їхньої природи й місця в системі інших категорій природоохоронних територій. Запропоновано вдосконалити визначення поняття «біосферного заповідника» в національному законодавстві.

Ключові слова: біосферний заповідник, природно-заповідний фонд, охорона природи, функції біосферних заповідників.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що біосферні заповідники характеризуються високим ступенем охорони рослинного і тваринного світу, тож ефективне правове регулювання основ функціонування, збереження й охорони їх має дуже важливе значення. Дослідження правової природи, завдань, функцій біосферних заповідників необхідне для точного та повного відображення ознак і сутності цих природоохоронних територій на законодавчому рівні. Однак розглядати національне законодавство про біосферні заповідники без урахування визнаної міжнародної концепції біосферних резерватів не можна, адже саме в міжнародно-правових актах визначаються основні засади створення та функціонування біосферних заповідників, а сама концепція цих еталонних природних територій є результатом загальних зусиль міжнародної спільноти щодо збереження біологічного й ландшафтного різноманіття.

Актуальність теми підтверджується необхідністю вдосконалення національного законодавства про біосферні заповідники у світлі активної участі України в міжнародному співробітництві щодо розбудови Всесвітньої мережі біосферних резерватів і створенні транскордонних біосферних резерватів, не дивлячись на

те, що дослідження окремих питань природи біосферних заповідників як особливих охоронюваних природних територій, їх функцій і завдань, місця в системі територій і об'єктів природно-заповідного фонду України розглядалися такими вченими, як: Я.П. Дідух [8], Г.В. Парчук [8], Робертсон Вернес Д. [6], В.Є. Соколов [17], Фол Д. [6] та ін.

Мета статті – здійснити порівняльно-правовий аналіз національного законодавства й особливостей правового регулювання функціонування біосферних заповідників у країнах СНД, а також дослідити міжнародно-правову концепцію біосферних заповідників, зокрема розглянути їх юридичну природу, завдання і функції, і на цій основі сформулювати поняття «біосферний заповідник», що відображало б особливості функціонування та призначення таких територій.

Виклад основного матеріалу. Стаття 17 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [1] закріплює поняття «біосферний заповідник», яким є «природоохоронна, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічних моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів».

На міжнародному рівні визначення біосферного резервату міститься в Статутних рамках Всесвітньої мережі біосферних резерватів [2], затверджених Резолюцією № 28/C/2.4 28-ої Генеральної конференції ЮНЕСКО в листопаді 1995 р. за результатами Міжнародної конференції з біосферних резерватів (м. Севілья, 1995 р.). Згідно зі ст. 1 цього нормативного акта біосферними резерватами є суходупні та морські території (акваторії) або їхнє поєднання, які є міжнародно визнаними в рамках Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» відповідно до існуючих Статутних рамок.

Важливо зазначити, що в Севільській стратегії, затвердженій Резолюцією № 28/C/2.4 28-ої Генеральної конференції ЮНЕСКО в листопаді 1995 р., біосферний резерват визначається не як природоохоронна установа, а як територія, що включає в себе окремі природоохоронні об'єкти як природні ядра для збереження біорізноманіття. Тому за концепцією біосферних резерватів «біосферний резерват» є насамперед територією, яка має особливу цінність і підлягає охороні.

Зважаючи на ці законодавчі визначення, варто підкреслити такі моменти: 1) національне законодавство визнає біосферні заповідники як установу, а не як природоохоронні території; 2) біосферний заповідник є загальнодержавною установою, хоча статус біосферних заповідників також закріплений на міжнародному рівні, і функціонування вказаних установ має міжнародне значення; 3) особливі завдання, які покликані виконувати біосферні заповідники: збереження типових природних комплексів; проведення фонового екологічного моніторингу; вивчення навколишнього природного середовища.

Особливість законодавчого регулювання правового статусу біосферних заповідників в Україні полягає в тому, що Закон України «Про природно-заповідний фонд України» [1] не розмежовує чітко території та об'єкти природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ), не визначає, що є територіями, а що – об'єктами ПЗФ і які категорії в системі ПЗФ слід віднести до територій і об'єктів. Так, ст. 3 Закону, присвячена класифікації територій та об'єктів ПЗФ, установлює лише, що природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, але не розмежовує вказані категорії. Тому законодавче визначення «біосферного заповідника» уможливило висновок, що за ознаками біосферні заповідники віднесені до об'єктів ПЗФ, оскільки є природоохоронними установами загальнодержавного значення, мають певні просторові межі, площу та ін. Проте таке законодавче формулювання суперечить природі біосферних заповідників і не відповідає змісту концепції біосферних резерватів, які насамперед є особливо охоронюваними природними еталонними територіями.

Досліджуючи законодавство інших країн, можна простежити різні підходи до визначення поняття «біосферний заповідник», його завдань і функцій.

Так, законодавство Республіки Молдова також закріплює термін «біосферний заповідник», проте не визначає останній як природоохоронну установу, оскільки згідно із Законом Республіки Молдова «Про фонд природних територій, що охороняються державою» [3] під біосферним заповідником слід розуміти географічну територію і/або акваторію з фізико-географічними елементами й утвореннями, видами рослин і тварин національного і міжнародного значення, що має статус науково-дослідної установи, визнана ЮНЕСКО частиною світової природної спадщини.

Закон Російської Федерації «Про особливо охоронювані природні території» [4] не дає визначення поняття

«біосферний заповідник», бо біосферні заповідники за цим нормативним актом взагалі не є самостійною категорією особливо охоронюваних територій. Так, у ч. 2 ст. 2 вказаного Закону з урахуванням особливостей режиму особливо охоронюваних природних територій встановлено перелік категорій таких територій, серед яких, зокрема, є державні природні заповідники, в тому числі біосферні заповідники. Відповідно до ч.1 ст. 10 цього ж Закону статус державних природних біосферних заповідників мають державні природні заповідники, які входять у міжнародну систему біосферних резерватів. На державні природні заповідники покладуються такі завдання: а) здійснення охорони природних територій із метою збереження біологічного різноманіття та підтримання в природному стані охоронюваних природних комплексів і об'єктів; б) організація та проведення наукових досліджень, включаючи ведення Літопису природи; в) здійснення державного екологічного моніторингу (державного моніторингу навколишнього середовища); г) екологічна освіта і розвиток пізнавального туризму; е) сприяння в підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього середовища (ст. 7).

Як бачимо, в законодавстві Російської Федерації правовий статус біосферних заповідників не визначається, а їхні функції виконують природні заповідники, і єдине, чим відрізняється природний заповідник від біосферного, – це внесення певного природного заповідника до системи міжнародних біосферних резерватів і отримання ним статусу біосферного.

Гадасмо, що невизнання біосферних заповідників окремою категорією природно-заповідного фонду держави, відсутність правової регламентації статусу, завдань, основ функціонування і порядку створення біосферних заповідників є перешкодою до запровадження в країні принципу сталого розвитку, гармонійного поєднання національного використання природних ресурсів і людської діяльності, забезпечення збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, охорони найбільш цінних природних комплексів.

Різним є й підхід до впровадження в національне законодавство концепції біосферних резерватів, тому законодавці різних країн оперують термінами «біосферні території», «біосферні регіони», «біосферні заповідники» тощо.

Зауважимо, що на початкових етапах еволюції концепції біосферних резерватів простежувалося дещо інше змістове навантаження терміна «біосферний заповідник». Так, радянсько-американський симпозіум із біосферних заповідників, що проходив у СРСР у травні 1976 р., продемонстрував, що термін «біосферний заповідник» сприймається як синонім моніторингового заповідника всіх його форм – глобального стеження, регіональної реєстрації та імпаکتної, що відбиває зміни середовища в конкретній точці під впливом людської діяльності. Таким чином, початкове і, на думку вчених, справжнє значення терміна «біосферний заповідник» у сформованій практиці відповідає поняттю «глобально-моніторинговий біосферний заповідник», територія якого відчуває лише фонові впливи на основі загальних змін у біосфері» [5, с. 135].

Деякі автори, зокрема Д. Робертсон Вернес, Д. Фол, зазначають, що термін «біосферний резерват» (заповідник) сам по собі є неправильним, оскільки має дещо негативний відтінок – відчуження заповідних територій і заборона людської діяльності. Також дослідники підкреслюють, що вказаний термін застосовується, щоб відповідати назві програми ЮНЕСКО, хоча несе дещо інше змістове навантаження [6, с. 12].

О. Кагало переконаний, що «категорію «резервати біосфери» в розумінні відповідної концепції ЮНЕСКО не

слід ототожнювати з категорією «біосферний заповідник» як об'єкт природно-заповідного фонду, визначеного чинним законодавством України. Попри низку спільних рис, вони різняться деякими суттєвими організаційно-функціональними особливостями, оскільки, перш за все, резерват біосфери як природоохоронна структура в розумінні ЮНЕСКО не є єдиною організацією, а, як правило, поєднанням кількох природоохоронних установ, які лише координують свою діяльність» [7, с. 30].

Я.П. Дідух, Г.В. Парчук підкреслюють, що створення біосферних резерватів вирішує комплекс проблем, які торкаються різних сфер: природоохоронної, політичної, економічної, наукової, освітньо-виховної тощо. Виходячи з такої концепції, біосферні заповідники суттєво відрізняються від природних, оскільки виконують значно ширші функції і за своєю сутністю не відповідають поняттю «заповідник», що характеризується абсолютним заповідним режимом [8, с. 19].

Треба наголосити, що питання юридичного закріплення концепції біосферних резерватів у національних законодавствах було предметом багатьох обговорень у рамках Програми МАБ. Як зазначають М. Бонін, М. Жардін, відсутність ефективного правового регулювання функціонування БР на рівні національного законодавства спричиняє труднощі в управлінні перехідною зоною, створенні спеціалізованих органів для БЗ, а також виробленні основи для співробітництва між зацікавленими сторонами [9].

За результатами третього Всесвітнього конгресу біосферних резерватів, який відбувся в Мадриді в лютому 2008 р., у Мадридському плані дій для біосферних резерватів (2008–2013рр.) закріплено положення, згідно з якими на всіх рівнях рекомендується використовувати термін «біосферний резерват», водночас поважаючи прагнення окремих національних комітетів МАБ та/або керівників окремих біосферних резерватів застосовувати відповідну альтернативну термінологію, таку як біосферні райони, території тощо [10].

Так, у Законі Киргизької Республіки «Про особливо охоронювані природні території» [11] біосферні території визначаються як особливо охоронювані природні території, які становлять собою ділянки наземних і водних екологічних систем або їх комбінації, що забезпечують стійкий баланс біологічного і ландшафтного різноманіття, економічного розвитку і охорони відповідних культурних цінностей. Слід зауважити, що в Киргизькій Республіці діє спеціальний Закон «Про біосферні території в Киргизькій Республіці» [12], який визначає правові основи створення і функціонування в цій державі біосферних територій.

На 21-й сесії Міжнародної координаційної ради з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (25-29 травня 2009 р., Республіка Корея, острів Жежу) наголошувалося на необхідності подальшого вивчення питань взаємозв'язку між правовим упровадженням концепції біосферних резерватів на національному рівні та існуючим правовим механізмом захисту навколишнього середовища; аналізу того, як законодавство щодо біосферних резерватів, якщо воно існує, доповнює законодавство охоронюваних територій, як «традиційні» захищені зони об'єднуються в межах біосферних резерватів та які додаткові аспекти вносить законодавство у сферу компетенції керівництва [13]. Підкреслено, що правове впровадження концепції біосферних резерватів на національному рівні фактично означає зміни в процесі прийняття рішень не тільки стосовно проблем охорони природного середовища, але й планування землекористування та економічного розвитку.

Слід зазначити, що деякі країни вже включили до законодавства спеціальну категорію «біосферний резерват».

Так, наприклад, Закон Грузії «Про систему охоронюваних територій» [14], поряд із іншими охоронюваними територіями міжнародного значення (ділянка світового надбання, перезволожена територія міжнародного значення), визначає біосферний резерват як окрему категорію охоронюваних територій, що включена до міжнародної мережі охоронюваних територій, створена для підтримки природи, природних процесів і біологічного різноманіття в динамічному і саморегулюючому стані, для збереження життєвого середовища, глобального моніторингу навколишнього середовища, наукового дослідження, рекреаційної та просвітницької діяльності (ст. 10).

Відповідно до Закону Республіки Білорусь «Про охорону навколишнього середовища» [15] біосферний резерват – це частина території Республіки Білорусь, що включає окремі особливо охоронювані природні території (їх частини) та (або) природні території, що підлягають спеціальній охороні (їх частини), а також інші території, на яких цілеспрямовано стимулюється раціональне (стале) використання природних ресурсів шляхом застосування елементів економічного механізму охорони навколишнього середовища і природокористування під час здійснення природоохоронних заходів, окремих видів господарської та іншої діяльності.

Отже, впровадження концепції біосферних резерватів у законодавство держав супроводжується закріпленням на законодавчому рівні різних категорій, що відповідають міжнародно визнаним біосферним резерватам: «біосферний заповідник», «біосферний резерват», «біосферні території» та ін. Ці відмінності пояснюються різними національними правотворчими традиціями, особливостями екологічної політики кожної із держав, а також іншими чинниками історичного, соціального-економічного характеру. Але загалом концепція біосферних резерватів у досліджуваних країнах сприйнята однаковим розумінням завдань і функцій біосферних резерватів.

Особливості біосферних заповідників як еталонних і унікальних природоохоронних територій яскраво відображаються в поєднанні взаємопов'язаних функцій, які вони покликані реалізувати. Так, міжнародно-правовими документами, зокрема ст.3 Статутних рамок, закріплено три функції біосферних заповідників: збереження, розвитку і матеріально-технічного забезпечення. Слід вказати, що законодавство України не визначає і не розкриває функції біосферних заповідників, що можна вважати прогалиною у правовому регулюванні функціонування цих заповідно-еталонних територій.

Згідно із вищевказаним міжнародно-правовим документом функція збереження полягає в забезпеченні біосферними резерватами збереження ландшафтів, екосистем, видів і генетичного різноманіття. Розвиток як окрема функція є стимулюванням економічного, соціально-культурного, екологічного розвитку, який є стійким. Реалізація функції матеріально-технічного забезпечення передбачає проведення демонстраційних проектів, екологічної освіти, підготовку кадрів, наукових досліджень і моніторингу, пов'язаних з місцевими, регіональними, національними та глобальними питаннями збереження та сталого розвитку [2].

Оновлена Номінаційна форма біосферних резерватів, затверджена у січні 2013 р. [16], встановлює, яким чином визначається здатність потенційного біосферного заповідника виконувати вказані функції, при цьому в положеннях цього документа розкриваються окремі питання реалізації кожної із функцій біосферних заповідників, деталізуються функції і пояснюються критерії, що висуваються до природоохоронних територій, які пропонується включити до мережі біосферних резерватів.

Так, функція збереження полягає у внеску біосферного заповідника у збереження ландшафтного та біологічного різноманіття екосистем, збереження видового різноманіття, збереження генетичної різноманітності (тобто певні види або економічне значення і їх використання, наприклад, для медицини, виробництва продуктів харчування) (п.14).

Функція розвитку полягає в тому, щоб території, які мають статус біосферного заповідника або претендують на це звання, мали потенціал стати польовим майданчиком для сприяння сталому розвитку свого регіону або «екорегіону». Так, якщо туризм є основним видом діяльності, важливими показниками є, наприклад, тенденція до збільшення числа відвідувачів, тип(и) туризму (вивчення флори і фауни, відпочинок, кемпінг, піший туризм, плавання, катання на конях, риболовля, полювання, катання на лижах тощо), туристичні об'єкти і опис того, де вони розташовані і в якій зоні біосферного заповідника, позитивні і/або негативні наслідки туризму в даний або передбачуваний час, переваги господарської діяльності місцевого населення та ін. (п.15).

Функція матеріально-технічного розвитку повинна бути підтверджена зокрема даними про проведені дослідження та моніторинг їх результатів, а також про наукові дослідження і моніторингові програми, які були розроблені для вирішення конкретних питань управління в потенційному біосферному заповіднику (наприклад, для виявлення областей, які потребують особливого захисту як основні, або для визначення причин і засобів, щоб зупинити ерозію ґрунту тощо), серед яких мають бути абіотичні дослідження і моніторинг (кліматології, гідрології, геоморфології і т.д.), біотичні дослідження і моніторинг (флора, фауна), соціально-економічні дослідження (демографія, економіка, традиційні знання і т.п.).

В.Є. Соколов свого часу звертав увагу на чотири функції біосферних резерватів: 1) збереження типових екосистем різних біогеографічних зон, генетичного різноманіття нашої планети, для реалізації якої знадобилося відібрати найбільш репрезентативні, представницькі, вже охоронювані території; 2) на вказаних територіях охорона екосистем повинна бути пов'язана з довгостроковими науковими дослідженнями, що є ще однією функцією; 3) стеження за фоновим станом біосфери, тобто екологічний моніторинг; 4) екологічна освіта, міжнародне наукове співробітництво, оскільки діяльність біосферних заповідників підпорядкована міжнародній програмі [17, с.166]. Як бачимо, вчений виокремлював функції наукового дослідження та екологічного моніторингу, надаючи їм самостійного значення в забезпеченні біосферними заповідниками біологічного та ландшафтного різноманіття.

Слід сказати, що функція збереження не повинна зводитись лише до збереження біологічного та ландшафтного різноманіття як їх охорони, важливими показниками і напрямками функціонування біосферних заповідників мають бути також відтворення, захист і підтримання біорізноманіття і природних комплексів, екологічних систем. Так, під відтворенням природних ресурсів розуміється «штучна підтримка кількості природних ресурсів на певному рівні або відновлення колишньої кількості технологічним шляхом (хімічним синтезом, культивуванні тощо)», відновленням же природних ресурсів є «створення необхідних умов для максимального відтворення відповідних природних ресурсів після їх виснаження» [18].

Звернемо увагу на ще один аспект функціонування біосферних заповідників. Так, завдяки проведенню наукових досліджень та фоновому моніторингу біосферні заповідники виконують також функцію попередження виснаження, втрат природних ресурсів, зникнення видів тваринного, рослинного світу, тим самим забезпечуючи економічне, раціональне, комплексне використання природ-

них ресурсів тощо. Тобто біосферні заповідники поряд з іншимиреалізують функцію попередження втрат природних ресурсів.

Можна назвати *прогностичну функцію*, оскільки основне завдання біосферних заповідників – не тільки зберегти природу в її природному стані, але й одночасно на основі детального, комплексного вивчення еталонних ділянок незайманої природи, з одного боку, і ідентичних, але експлуатованих людиною ділянок – з іншого, оцінити розвиток тих або інших природних угруповань, а також дати оцінку й прогноз стану природи при різних формах її використання людиною. Тому завдяки прогнозуванню та аналізу впливів господарської діяльності людини на стан навколишнього природного середовища і моніторингу змін у природних процесах внаслідок такої діяльності забезпечується можливість розроблення і реалізації різноманітних заходів відновлення природних ресурсів (наприклад, видів рослин і тварин, природних ландшафтів тощо), менш шкідливих для природи способів господарської діяльності, методів її регулювання, а також інших заходів гармонійного поєднання людської діяльності та збереження біологічного різноманіття.

Заслуговує на увагу також погляд Р.М. Полок, яка вказує на виконання біосферними заповідниками ще однієї неформальної, незакріпленої юридично функції – «зміцнення зв'язків між культурним і біологічним різноманіттям, в тому числі культурними ландшафтами, священними місцями, біосферними заповідниками та об'єктами всесвітньої спадщини» [19, с. 358].

Справді, створення бази знань про культурні цінності, усвідомлення суспільством необхідності їх охорони сприятиме підвищенню рівня місцевого використання біорізноманіття за принципом сталого розвитку, а відтак і використанню цих знань для справедливого управління біологічним та ландшафтним різноманіттям.

Висновки. Отже, «біосферний заповідник» відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» є однією з категорій природно-заповідного фонду – системи територій та об'єктів спеціальної охорони, чим і відрізняється від міжнародно-правової категорії «біосферний резерват», хоча його зонування й функції в цілому відповідають останній. Тому поняття «біосферного резервату» за Статутними рамками Всесвітньої мережі біосферних резерватів дещо відрізняється від української природоохоронної категорії «біосферних заповідників» і не лише за назвою.

Слід удосконалити національне законодавство щодо регламентації функціонування біосферних заповідників шляхом розробки та прийняття окремого закону про біосферні заповідники, позаяк внесення змін до глави 2 «Біосферні заповідники» Закону України «Про природно-заповідний фонд України» не забезпечить всеохоплюючого правового регулювання вказаного питання.

Біосферний заповідник пропонуємо визначити як охоронювані природні території міжнародного значення, що складаються з ділянок наземних, прибережних і водних екологічних систем або їх сукупності, виділених з метою збереження еталонних та інших цінних природних комплексів і об'єктів, забезпечення сталого суспільного і екологічного розвитку, вивчення тваринного і рослинного світу, природних екологічних систем і ландшафтів, створення умов для забезпечення перебігу природних процесів.

Важливим є закріплення на законодавчому рівні біосферних заповідників як природних територій, що підлягають охороні, адже це відповідає міжнародно визнаній концепції біосферних резерватів і їх завданням. Але обов'язкове збереження статусу біосферного заповідника як установи, бо функціонування його як

юридичної особи забезпечити реалізацію спеціальною адміністрацією передбачених законом завдань, проведення адміністративно-господарської діяльності заповідника тощо.

Крім закріплених міжнародно-правовими документами трьох функцій біосферних заповідників: збереження, розвитку і матеріально-технічного забезпечення, слід вказати на такі важливі, проте не визнані та законодавчо не закріплені функції біосферних заповідників як: функція попередження втрат природних ресурсів, прогностична функція, функція зміцнення зв'язків між культурним і біологічним різноманіттям.

Список використаної літератури:

1. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-ХІІ / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>.
2. UNESCO. 1995 The Seville Strategy and the Statutory Frame work of the World Network of Biosphere Reserves. Retrieved from: *Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.*images/0010/001013/101325e.
3. О фонде природных территорий, охраняемых государством: Закон Республики Молдова от 25 февраля 1998 года № 1538-ХІІ [Электронный ресурс] // Информационная система «Союз Право Информ. Законодательство стран СНГ». – Режим доступа : <http://base.spininform.ru/spisdoc.fwx?countryid=md>.
4. Об особо охраняемых природных территориях: Федеральный закон Российской Федерации от 14 марта 1995 года №33-ФЗ [Электронный ресурс] // Информационная система «СоюзПравоИнформ. Законодательство стран СНГ». – Режим доступа : http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=1504.
5. Реймерс Н.Ф. Особо охраняемые природные территории / Н.Ф. Реймерс, Ф.Р. Штильмарк. – М. : Наука, 1978. – 295 с.
6. Робертсон Вернес Д. Биосферные резерваты, трансграничные резерваты и Карпатский биосферный заповедник (Украина) / Д. Робертсон Вернес, Д. Фол // Науч. зап. гос. природоведч. музея. – Львов, 2004. – 20 с.
7. Кагало О. Біосферні резервати й екомережа як основа фонового моніторингу в антропогенно трансформованому ландшафті / О. Кагало // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. – 2013. – Вип. 63. – С. 28–34.
8. Дідух Я.П. Стан та перспективи розвитку мережі біосферних резерватів в Україні / Я.П. Дідух, Г.В. Парчук // Наукові записки Державного природознавчого музею ; Нац. акад. наук України ; [голов. ред. Ю.М. Чорнобай]. – Львів : Держ. природознав. музей. – № 198-Т. 20, спец. вип. – 2004. – С. 19–25.
9. Bonnin, M., and M. Jardin. 2009. Legalinterpretation of the biospherere servecon ceptin the frame work of national legislation. Retrieved 10 September, 2011, from http://www.unesco.org/mab/doc/icc/2009/e_legal.pdf.
10. Мадридський план дій для біосферних резерватів (2008–2013 pp.) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт ЮНЕСКО. – Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0016/001633/163301r.pdf>.
11. Об особо охраняемых природных территориях : Закон Кыргызской Республики № 18 от 3 мая 2011 года [Электронный ресурс] // Информационная система «Союз Право Информ. Законодательство стран СНГ». – Режим доступа : http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=43145.
12. О биосферных территориях в Кыргызской Республике : Закон Кыргызской Республики от 9 июня 1999 года № 48 [Электронный ресурс] // Информационная система «Союз Право Информ. Законодательство стран СНГ». – Режим доступа : http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=70.
13. Рішення 21 сесії Міжнародної Координаційної ради з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера», що відбулася 25-29.05.2009 р. / Офіційний сайт Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.nas.gov.ua/text/QuestionsProtectionNature/21%20ICC%20\(2009\).pdf](http://www.nas.gov.ua/text/QuestionsProtectionNature/21%20ICC%20(2009).pdf).
14. О системе охраняемых территорий : Закон Грузии № 136 от 07.03.1996 г. // Официальный веб-портал «Законодательный вест ник Грузии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/32968>.
15. Закон Республики Беларусь от 26 ноября 1992 года № 1982-ХІІ «Об охране окружающей среды» [Электронный ресурс] // Информационная система «Союз Право Информ. Законодательство стран СНГ». – Режим доступа : <http://base.spininform.ru/spisdoc.fwx?countryid=md#>.
16. UNESCO – Man and the Biosphere (MAB) Programme – Biosphere reserve nomination form – January 2013 [Электронный ресурс] // Офіційний веб-сайт ЮНЕСКО. Режим доступу : http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SC/pdf/biosphere_reserve_nomination_form_2013_en.pdf.
17. Соколов В.Е. Биосферные заповедники: цели и проблемы / Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004) / В.Е. Соколов. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2006.
18. Дедю И.И. Экологический энциклопедический словарь / И.И. Дедю ; предисл. В.Д. Федорова. – Кишинев : Гл. ред. Молд. сов.энцикл., 1989. – 406 с.
19. R.M. Pollock The Role of UNESCO Biosphere Reserves in Governance for Sustainability: Selected Cases from Canada. Trent University. Peterborough, Ontario, Canada, 2009 [Электронный ресурс] // Офіційний веб-сайт Університету Трент. – Режим доступу : <https://www.trentu.ca/canadianstudiesphd/documents/Abstract-Pollock.Rebecca.pdf>.